

ADAM KWIECIŃSKI

Uniwersytet Wrocławski

PODSTAWY PRAWNE REALIZACJI PRAWA
DO WOLNOŚCI RELIGIJNEJ
W WARUNKACH IZOLACJI PENITENCJARNEJ.
ROZWAŻANIA NA MARGINESIE DYSKUSJI O ZJAWISKU
MULTIKULTUROWOŚCI POPULACJI WIĘZIENNEJ

I

Wielokulturowość współczesnej Europy, tak zauważalna w społeczeństwach jej zachodniej części, jest faktem, który trudno dziś kwestionować. Bezkonfliktowa koegzystencja zróżnicowanych pod względem tradycji, pochodzenia, rasy, religii czy też wyznawanych wartości zbiorowości ludzkich staje się fundamentem, na którym buduje się politykę nowoczesnych państw. Oznacza ona z jednej strony pewien stan społeczny, gdzie taka różnorodność występuje, a z drugiej określony projekt polityki społecznej, w którym świadomie kreuje się społeczeństwo zróżnicowane kulturowo, z zapewnieniem każdej jego grupie równorzędnego statusu na gruncie politycznym, kulturowym i prawnym¹. Multikulturowość objawia się w zasadzie we wszystkich płaszczyznach funkcjonowania społeczeństw, oczywiście jest więc, że znajduje odzwierciedlenie także w obrębie populacji osób karnie inkarcerowanych.

W Polsce populacja ta, postrzegana przed 1989 rokiem jako twór w miarę jednolity, również wykazuje spore zróżnicowanie. Jednym z istotniejszych czynników takiej polaryzacji są przekonania religijne skazanych². Niezwykle wrażliwa

¹ Szerzej na ten temat: W.J. Burszta, *Antropologia kultury: tematy, teorie, interpretacje*, Poznań 1998; *Dylematy wielokulturowości*, red. W. Kalaga, Kraków 2004; *Wielokulturowość — międzykulturowość — transkulturowość w perspektywie europejskiej i pozaeuropejskiej*, red. A. Barska, M. Korzeniowski, Opole 2007.

² O zróżnicowaniu populacji skazanych w tym aspekcie świadczy choćby liczba ponad dwudziestu kościołów i związków wyznaniowych, których przedstawiciele prowadzą regularną działalność na terenie polskich jednostek penitencjarnych. Ponadto w całym kraju działa kilkanaście świeckich organizacji o charakterze religijnym. K. Pierzchała, *Resocjalizacyjna rola kapelana więziennego*

sfera wolności sumienia i wyznania w zestawieniu z wyjątkowymi warunkami, w jakich ma być realizowana (ograniczenie swobód wynikające z wykonywania orzeczenia skazującego na karę pozbawienia wolności), wyznacza skalę potencjalnych trudności, z jakimi przyszło się ustawodawcy zmierzyć, regulując te kwestie. Dziś, będąc świadkami ożywionego dyskursu nad zagadnieniami multikulturowości populacji więziennej, postępującego także na gruncie rodzimym³, nie sposób abstrahować od oceny tych przepisów prawa karnego wykonawczego, które zakreśliły pole realizacji prawa do wolności religijnej w polskich zakładach karnych i aresztach śledczych. W niniejszym opracowaniu zostanie podjęta próba analizy polskiego systemu penitencjarnego w tym aspekcie.

II

Pobyt w zakładzie karnym bądź areszcie śledczym powoduje odczuwalne ograniczenie w sferze dostępnych dotąd osadzonemu wolności i swobód. Część z nich podlega znaczącej reglamentacji, pozostałe stają się w tym czasie całkowicie niedostępne dla inkarcerowanych. W przypadku prawa do wolności religijnej ustawodawca, uznając jego znaczenie i doniosły wpływ na kształtowanie postaw osadzonych, dołożył wszelkich starań, aby proces ten dotyczył ich w jak najmniejszym zakresie. W trakcie prac nad nową kodyfikacją karną prawo do wykonywania praktyk i korzystania z usług religijnych zaliczono do najważniejszych uprawnień skazanego i tymczasowo aresztowanego⁴. Z samej istoty wykonywania kar i środków o charakterze izolacyjnym wynika jednak, że realizacja tego prawa w warunkach instytucji totalnej, a do takich należą jednostki penitencjarne, musi doznawać pewnej limitacji w zestawieniu z warunkami wolnościowymi.

Ramy prawne wyznaczające granice korzystania przez osadzonych z tej formy wolności ustalają przede wszystkim przepisy Kodeksu karnego wykonawczego⁵ (art. 102 pkt 3 kkw, art. 106 kkw, 247 § 1 kkw) oraz Rozporządzenia

w polskim systemie penitencjarnym. *Analiza pedagogiczna*, Toruń 2012, s. 156–157 i 164. Na ten temat także: *Udział osób duchownych w realizacji sprawiedliwości naprawczej i wykonywaniu kar kryminalnych. Materiały z konferencji naukowej*, red. J. Zagórski, Warszawa 2004.

³ W dniach 3–4 grudnia 2014 r. w Polsko-Niemieckim Instytucie Badawczym Collegium Polonicum Uniwersytetu Viadrina odbyła się konferencja „Multikulturowość populacji więziennych ze szczególnym uwzględnieniem Niemiec i Polski”. W jej trakcie referaty przedstawili m.in.: A. Szerląg, *Problemy multikulturowości populacji więziennych w kontekście globalnego charakteru zjawiska multikulturowości społeczeństw*; P. Stępnia, *Polska reglamentacja prawna problemów związanych z multikulturowością populacji więziennych* oraz M. Zoń, *Kwalifikacje oraz postawa polskich funkcjonariuszy więziennych wobec zjawiska multikulturowości populacji więziennych* (wszystkie niepublikowane).

⁴ *Uzasadnienie rządowego projektu nowego kodeksu karnego wykonawczego*, [w:] *Nowe kodeksy karne z uzasadnieniami*, Warszawa 1997, s. 533.

⁵ Ustawa — Kodeks karny wykonawczy z dnia 6.06.1997 r., Dz.U. nr 90, poz. 557.

Ministra Sprawiedliwości z dnia 2.09.2003 roku⁶. Są one uszczegółowieniem postanowień Konstytucji RP⁷ w tym względzie. Zgodnie z przepisem art. 53 ust. 1 ustawy zasadniczej wolność sumienia i religii zapewnia się każdemu. Wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie (ust. 2 art. 53 Konstytucji RP). Konstytucja przewiduje możliwość ograniczenia wolności uzewnętrzniania religii tylko w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób (ust. 5 tegoż przepisu). Według jej postanowień nikogo nie można zmusić do (nie)uczestniczenia w praktykach religijnych i zobowiązać do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych i wyznania (art. 53 ust. 6 i 7 Konstytucji RP). W grupie najważniejszych aktów regulujących zagadnienia związane z wolnością religijną w Polsce znajduje się z pewnością ustawa o gwarancjach sumienia i wyznania z maja 1989 roku, której znowelizowane przepisy stanowią rozwinięcie postanowień konstytucyjnych w tym zakresie⁸.

Powyższe zasady stanowią w istocie potwierdzenie zasad wyrażonych w dokumentach będących wyrazem współpracy międzynarodowej w zakresie ochrony praw człowieka. W tym kontekście fundamentalnym przepisem okazał się art. 18 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 roku⁹. Z kolei zapisy Deklaracji były podstawą opracowania europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 1950 roku¹⁰ i Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 roku¹¹.

Zachowanie, mimo osadzenia w zakładzie karnym, prawa do wolności religijnej zalicza się do kanonu reguł postępowania ze skazanymi, wypracowanych przez społeczność międzynarodową. Traktują o tym m.in. Europejskie reguły

⁶ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2.09.2003 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. nr 159, poz. 1546.

⁷ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2.04.1997 r., Dz.U. nr 78, poz. 483.

⁸ Ustawa z dnia 17.05.1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, Dz.U. nr 29, poz. 155.

⁹ „Każdy człowiek ma prawo do wolności sumienia, myśli i religii, prawo to gwarantuje swobodę zmiany religii lub wiary, jak również swobodę do samodzielnego lub wspólnego z innymi, publicznego lub prywatnego manifestowania swojej wiary lub religii w nauczaniu, praktykach, modlitwie i obyczajach” (art. 18 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka). Dokument uchwalony przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 10.12.1948 r. w Paryżu.

¹⁰ Europejska Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie 4.11.1950 r., ratyfikowana przez Polskę 15.12.1992 r., Dz.U. z 1993 r. nr 61, poz. 283.

¹¹ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych podpisany w Nowym Jorku w dniu 16.12.1966 r., przyjęty przez Polskę w dniu 3.03.1977 r., Dz.U. z 1977, nr 38, poz. 167.

więzienne z 2006 roku¹². Zgodnie z dyspozycją reguły 29 wolność myśli, sumienia i wyznania więźniów musi być szanowana. Rygor więzienny, tak jak to tylko możliwe, powinien być zorganizowany w sposób umożliwiający skazanym praktykowanie ich religii i wiary. Dokonuje się tego w drodze uczestnictwa skazanego w religijnych obrzędach i spotkaniach prowadzonych przez zatwierdzonych przedstawicieli tych religii, przyjmowania ich prywatnych wizyt oraz posiadania książek lub literatury związanych z religią lub wiarą. Równocześnie zastrzega się, że skazanych nie można zmuszać do praktykowania religii lub wiary.

Wartości, które legły u podstaw regulacji ERW w zakresie korzystania przez skazanych z opieki duszpasterskiej, stanowiły także trzon idei, na których oparte zostały wcześniej Wzorcowe reguły minimalne postępowania z więźniami¹³. Odpowiednie zapisy ERW z 2006 roku w zasadniczych fragmentach pokrywają się z treścią dokumentu przyjętego przez Organizację Narodów Zjednoczonych w 1984 roku (reg. 41 i 42). Warto jednak wskazać, iż pewne kwestie są uregulowane odmiennie. Przykładowo reguły europejskie posługują się terminem „opieki moralnej i duchowej”, który należy rozumieć znacznie szerzej niż zawarte w regułach ONZ pojęcie „opieki religijnej”. Pozwala to z jednej strony na przyjęcie, iż wsparciem, w ramach takiej działalności, można objąć także osoby niewierzące, ale też świadczy o przesunięciu środka ciężkości z instytucji realizujących misję wsparcia religijnego na jednostkę, która takiego wsparcia wymaga¹⁴. W europejskich standardach traktowania pozbawionych wolności dużą wagę przykładają się do sprawy wyżywienia odpowiadającego wymaganiom religijnym (reg. 22.1 ERW z 2006 roku), czego nie uwzględniono w normach porządku uniwersalnego. Z kolei wykładnia treści reg. 65 i 66 Reguł minimalnych prowadzi do konkluzji, iż duszpasterstwo więzienne jest traktowane przez twórców tego aktu jako forma resocjalizacji penitencjarnej¹⁵. Od takiego postrzegania kwestii pomocy duchowej dystansują się natomiast przepisy Europejskich Reguł Więziennych.

¹² Rekomendacja Rec (2006) 2 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich Rady Europy Europejskie Reguły Więzienne, przyjęta przez Komitet Ministrów w dniu 11 stycznia 2006 r. na 952. posiedzeniu delegatów

¹³ Rezolucje i zalecenia I Kongresu ONZ w sprawie zapobiegania przestępczości i postępowania z więźniami, Genewa 22 sierpnia – 3 października 1955 r., zob. rezolucja 663C (XXIV) z dnia 31 lipca 1957 r. oraz 2076 (LXII) z 13 maja 1977 r.; tłumaczenie polskie: Wzorcowe reguły minimum ONZ traktowania więźniów, Archiwum Kryminologii 1990, t. 16, s. 277–300.

¹⁴ Z. Lasocik, *Praktyki religijne więźniów*, Warszawa 1993, s. 59.

¹⁵ Do podobnego wniosku doszła także J. de Michelis. Por. J. de Michelis, *Opieka duszpasterska nad osobami pozbawionymi wolności*, [w:] *Udział osób duchownych w realizacji sprawiedliwości naprawczej i wykonywaniu kar kryminalnych. Materiały z konferencji naukowej*, red. J. Zagórski, Warszawa 2004, s. 72 i n.

III

Wracając na grunt przepisów krajowych, należy zauważyć, iż kluczowym przepisem, który potwierdza prawo skazanego do korzystania z wolności religijnej, jest art. 102 pkt 3 kkw. Wydaje się, iż umiejscowienie tego prawa w art. 102 kkw jest nieprzypadkowe i potwierdza jego rangę i priorytetowy status w hierarchii praw, jaką przyjął ustawodawca. W przepisie tym znalazły się bowiem tylko najważniejsze uprawnienia skazanych odbywających karę pozbawienia wolności¹⁶. Znacząca ranga, jaką przypisuje się w nowej kodyfikacji karnej regulacjom określającym swobodę posług i praktyk duchowych, jest w pewnym sensie wyznacznikiem zmian, jakie dokonały się w polskim systemie penitencjarnym w efekcie przełomu roku 1989.

Według S. Lelentala prawo do korzystania z wolności religijnej w znaczeniu art. 102 pkt 3 kkw, jako że zalicza się do tzw. statusu zakładowego skazanego, doznaje pewnych ograniczeń wynikających z Kodeksu karnego wykonawczego (art. 106 § 1–3 kkw) oraz przepisów wydanych na jego podstawie (Rozporządzenie MS z 2.09.2003)¹⁷. Art. 106 § 1 i 2 kkw konkretyzuje wspomniane prawo, wyznaczając jego granice i tryb realizacji. Zgodnie z nim wolność ta obejmuje:

1. wykonywanie praktyk religijnych,
2. korzystanie z posług religijnych,
3. bezpośrednie uczestnictwo w nabożeństwach odprawianych w zakładzie karnym w dni świąteczne,
4. słuchanie nabożeństw transmitowanych przez środki masowego przekazu,
5. posiadanie pism, książek i przedmiotów niezbędnych do wykonywania praktyk religijnych (potwierdzone także w art. 110a kkw),
6. uczestnictwo w prowadzonym w zakładzie karnym nauczaniu religii,
7. udział w działalności charytatywnej i społecznej kościoła lub związku wyznaniowego,
8. indywidualne spotkania z duchownym kościoła lub związku wyznaniowego, do którego skazany należy.

W tej ostatniej kwestii warto odnotować pogląd L. Boguni, iż zawężenie takich spotkań tylko do przedstawicieli wyznania, do którego skazany formalnie przynależy, jest wbrew zasadzie tolerancji¹⁸. G.B. Szczygieł, dzieląc to stanowisko, dodaje ponadto, iż w tym kontekście otwarty pozostaje także problem skazanych niedeklarujących przynależności do żadnego kościoła i tych, którzy

¹⁶ *Uzasadnienie...*, s. 553.

¹⁷ S. Lelental, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2010, s. 431.

¹⁸ L. Bogunia, *Nowe regulacje dotyczące wykonywania kary pozbawienia wolności w Polsce*, [w:] *Rozważania o prawie karnym. Księga Pamiątkowa z okazji 70. urodzin Prof. A. Ratajczaka*, red. A.J. Szwarc, Poznań 1999, s. 30.

chcieliby zmienić wyznanie. Część skazanych może także potrzebować rozmowy z duchownym niezależnie od tego, jaki kościół on reprezentuje¹⁹.

Przedmiotowe prawo bądź tylko niektóre z form jego uzewnętrzniania w określonych sytuacjach doznają limitacji. W tym kontekście najistotniejsze zastrzeżenie dotyczy tego, aby korzystanie z wolności religijnej nie naruszało jednocześnie zasad tolerancji. Wyrażona w § 3 art. 106 kkw reguła stanowi klauzulę ogólną. Odnosi się ona do jakiegokolwiek praktykowania religii, a przy jej ocenie konieczne będzie odwołanie się do przepisów spoza Kodeksu karnego wykonawczego, jak i praktyk oraz zwyczajów przyjętych w społeczeństwie. Jednocześnie należy zgodzić się z T. Szymanowskim, iż tworzy ona fundament bezkonfliktowego współzystowania w zakładzie karnym, gdzie na ogół na niewielkiej powierzchni zmuszeni są funkcjonować obok siebie skazani o odmiennym światopoglądzie i zwyczajach²⁰. Nie stracił na aktualności także pogląd zakładający, że z uwagi na to, iż jednostka penitencjarna jest miejscem, gdzie istnieje szczególnie podatny grunt do wybuchu i eskalacji potencjalnych sytuacji konfliktowych, należy dołożyć wszelkich starań, aby reguła ta była należycie przestrzegana. Wprawdzie w polskim systemie więziennym nie odnotowano dotychczas poważniejszych incydentów na tle religijnym, ale zważywszy na doświadczenia innych państw, należy zapobiegać powstaniu wszelkich nieporozumień z tym związanych. Źródłem takowych może być np. niechęć związana z podjęciem działalności na polu penitencjarnym przez nowe, nieznanne szerzej, kościoły bądź związki wyznaniowe. W takim przypadku znaczenie profilaktyczne może mieć kampania wśród skazanych uświadamiająca im potrzebę tolerancji wobec odmienności, także wyznaniowych. Mimo iż regułą ustaloną w art. 106 § 3 kkw w szerszym zakresie, odnoszącym się do korzystania z ogółu przysługujących skazanemu praw, sformułowano także w dyspozycji art. 104 kkw²¹, to ustawodawca uznał za zasadne, aby odrębnie zaakcentować zasadę tolerancji w odniesieniu do korzystania z prawa do wolności religijnej.

W literaturze przyjęło się, że dyrektor zakładu karnego nie może w drodze decyzji ograniczyć praw skazanego wynikających z art. 106 kkw²². Należy jednak pamiętać, że na mocy art. 247 § 1 kkw w wypadkach uzasadnionych szczególnymi względami sanitarnymi lub zdrowotnymi albo poważnym zagrożeniem bezpieczeństwa dyrektor jednostki penitencjarnej może na czas określony wstrzymać

¹⁹ G.B. Szczygieł, *Kształtowanie się prawa skazanych do wolności religijnej*, [w:] *Pozbawienie wolności-funkcje i koszty. Księga Jubileuszowa Prof. T. Szymanowskiego*, red. A. Rzepliński, I. Rzeplińska, M. Niełacna, P. Wiktorska, Warszawa 2013, s. 651.

²⁰ T. Szymanowski, [w:] T. Szymanowski, Z. Świda, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz. Ustawy dodatkowe, akty wykonawcze*, Warszawa 1998, s. 252.

²¹ Art. 104 kkw: „Korzystanie przez skazanego z przysługujących mu praw powinno następować w sposób nie naruszający praw innych osób oraz nie zakłócający ustalonego w zakładzie karnym porządku”.

²² K. Postulski, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2012, s. 475.

lub ograniczyć m.in. odprawianie nabożeństw i udzielanie posług religijnych. Jest to norma o charakterze wyjątkowym. Zastosowanie stygizowanych w niej ograniczeń następuje tylko wtedy, kiedy sytuacjom tam wymienionym nie można zapobiec za pomocą innych środków przewidzianych w Kodeksie karnym wykonawczym oraz w pozostałych aktach prawnych regulujących wykonywanie kary pozbawienia wolności. Wprowadzenie tych zakazów i ograniczeń następuje w formie zarządzenia dyrektora jednostki, w którym powinna być precyzyjnie wskazana podstawa przyjętych ograniczeń oraz ich zakres²³.

Dyrektorzy zakładów karnych i aresztów śledczych mają także decydujący wpływ na ustalenie porządku wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych przez skazanych. Przepisy Rozporządzenia z 2 września 2003 roku (§1 ust. 2) nakładają jednak na dyrektora obowiązek dokonania ustaleń w tym zakresie w porozumieniu z właściwymi duchownymi. Ustalenia te nie mogą naruszać istoty prawa skazanego do korzystania z wolności religijnej, zapisanego w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP²⁴. Osoby, z którymi dyrektor prowadzi konsultacje w tym zakresie, muszą być przedstawicielami kościołów i związków wyznaniowych działających już w jednostce penitencjarnej. Co więcej, do rozmów tych powinni być delegowani wyłącznie duchowni wykonujący posługi religijne w konkretnym zakładzie karnym, którego dotyczą te ustalenia (kapelani tychże jednostek).

Względy bezpieczeństwa i porządku w jednostce oraz możliwości lokalowe zakładu są głównymi czynnikami wpływającymi na zasady korzystania przez grupy skazanych różnych wyznań z pomieszczeń lub miejsc przeznaczonych do spotkań i nabożeństw religijnych (§ 1 ust. 3 Rozp. MS z 2.09.2003 r.). Z kolei praktyki i posługi religijne o charakterze indywidualnym mogą odbywać się także w celach mieszkalnych, szpitalnych i izbach chorych. W tym przypadku dodatkowym warunkiem, jaki musi być spełniony, jest zapewnienie warunków prywatności tych czynności (§ 1 ust. 4 Rozp. MS z 2.09.2003). Zgodnie z § 14 ust. 2 pkt 11 regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności dyrektor zakładu karnego w porządku wewnętrznym jednostki określa dni, godziny i miejsce odprawiania nabożeństw, odbywania spotkań religijnych oraz nauczania religii²⁵.

W zamierzeniu ustawodawcy standard korzystania z wolności religijnej przez skazanego ma być jednakowy, niezależnie od rodzaju i typu zakładu karnego oraz systemu, w którym odbywa on karę. Należy jednak zgodzić się z Z. Hołdą, iż pewne aspekty techniczne dotyczące korzystania z omawianego prawa mogą być odmienne w zależności od typu zakładu karnego, w którym osadzono skazane-

²³ T. Kalisz, *Sędziowski nadzór penitencjarny. Polski model nadzoru i kontroli nad legalnością i prawidłowością wykonywania środków o charakterze izolacyjnym*, Wrocław 2010, s. 229–230.

²⁴ S. Leleń, *op. cit.*, s. 447.

²⁵ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 25.08.2003 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności, Dz.U. nr 152, poz. 1493.

go²⁶. Skazani w zakładzie karnym typu zamkniętego są doprowadzani do kaplic lub innych odpowiednio przystosowanych pomieszczeń i miejsc odprawiania nabożeństw bądź spotkań o charakterze religijnym przez funkcjonariuszy służby więziennej. Reguła ta nie ma zastosowania do skazanych osadzonych w jednostkach typu półotwartego lub otwartego, którzy do wskazanych wyżej miejsc udają się bez dozoru funkcjonariusza służby więziennej w ustalonej kolejności (§ 2 ust. 1 i 2 Rozporządzenia MS z 2.09.2003 r.).

Należy także odnotować, iż pewne ograniczenia w korzystaniu z tego prawa są udziałem dwóch szczególnych grup skazanych (art. 88 § 3 kkw i 88d kkw). Podstawą wyodrębnienia w Kodeksie karnym wykonawczym obu grup były względy bezpieczeństwa i takie jest też uzasadnienie stworzenia im odmiennych warunków realizacji praktyk religijnych, które zostało określone w art. 88b pkt 3 kkw. Skazani stwarzający poważne zagrożenie społeczne lub poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu karnego (tzw. skazani niebezpieczni) oraz skazani, którzy w związku z toczącym się postępowaniem karnym zostali objęci szczególną ochroną w warunkach zwiększonej izolacji i zabezpieczenia, mogą bezpośrednio uczestniczyć w nabożeństwach, spotkaniach religijnych i nauce religii tylko w oddziale, w którym są osadzeni. Ponadto miejsca i pomieszczenia przeznaczone do tego celu wyposaża się w odpowiednie zabezpieczenia techniczno-ochronne²⁷. Pewne ograniczenia w korzystaniu z prawa do bezpośredniego uczestnictwa w nabożeństwie, spotkaniach religijnych są także pochodną realizacji kary dyscyplinarnej w postaci umieszczenia w celi izolacyjnej²⁸.

Przestrzeganie rygorystycznych wymogów dotyczących spożywanych pokarmów stanowi dla przedstawicieli wielu wyznań istotny element świadczący o pełnym podporządkowaniu się regułom swojej wiary. Na potrzebę stworzenia skazanym w trakcie wykonywanej kary właściwych warunków do realizacji tego rodzaju zaleceń religijnych zwracają uwagę także Europejskie Reguły Więzienne z 2006 roku (reg. 22.1). Również polski ustawodawca w art. 109 § 1 kkw postanowił, iż skazany otrzymuje posiłki z uwzględnieniem, w miarę możliwości, wymogów religijnych i kulturowych. Przepis ten nakłada na administrację penitencjarną obowiązek dołożenia starań, aby skazanemu stworzyć możliwość realnego korzystania z tego prawa. Niekoniecznie musi dostarczać skazanym gotowych posiłków odpowiadających określonym recepturom, ale może wprowadzać określone ułatwienia w tym zakresie (umożliwienie zakupu w kantynie określonych półproduktów, udostępnienie aneksu kuchennego do przygotowania posiłku we

²⁶ Z. Hołda [w:] Z. Hołda, K. Postulski, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Gdańsk 2006, s. 413.

²⁷ Sprawa udziału w mszach świętych skazanych określonych w art. 88 § 3 KKW była przedmiotem orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, zob. dec. ETPCz z 23.10.2012 r., sprawa *Kawiecki v. Polska*, nr 15593/07.

²⁸ G.B. Szczygieł, *op. cit.*, s. 653.

własnym zakresie, zwiększenie dopuszczalnego ciężaru otrzymywanej przez skazanego paczki żywnościowej itp.).

T. Szymanowski podkreśla, iż nakaz uwzględniania, w miarę możliwości, wymogów religijnych stanowi *novum* w powojennym prawie polskim. Zauważa przy tym, że dla wielu skazanych wymagania wyznawanej religii (również w kontekście odpowiednich posiłków) są niezwykle ważne, a ich lekceważenie przez administrację może być odbierane jako przykrość²⁹.

Poza świadczeniem posług religijnych nieodłącznym elementem aktywności penitencjarnej kościołów i związków wyznaniowych, zwłaszcza po 1989 roku, stała się działalność na rzecz społecznej readaptacji skazanych. Możliwość tego rodzaju działalności przewidują odpowiednie przepisy rozdziału VII Kodeksu karnego wykonawczego oraz właściwych aktów wykonawczych³⁰. Kluczowy w tej kwestii zapis zawiera art. 38 kkw. Przepis ten stanowi, iż w wykonywaniu kar i innych środków penalnych, zwłaszcza związanych z pozbawieniem wolności, mogą współdziałać także kościoły i związki wyznaniowe (§ 1). Po zawarciu porozumienia z dyrektorem zakładu karnego mogą one uczestniczyć w prowadzeniu działalności resocjalizacyjnej, społecznej, kulturalnej, oświatowej, sportowej, religijnej na terenie jednostki (§ 2). W praktyce projekty te mają bardzo zróżnicowany charakter. Najczęściej polegają na realizacji różnorodnych zadań w sferze kultury i oświaty, prowadzeniu grup wsparcia dla uzależnionych, pomocy materialnej czy też włączeniu skazanych w inicjatywy charytatywne danego związku wyznaniowego. Ten obszar działalności organizacji kościelnych pokrywa się z istotą oddziaływań resocjalizacyjnych, stanowiąc dla więziennictwa istotne wsparcie w kształtowaniu społecznie pożądanych postaw u odbywających karę pozbawienia wolności. Należy przyznać rację L. Boguni, iż także dzięki temu praca ich przedstawicieli jest korzystnie postrzegana przez samych skazanych, co niewątpliwie osłabia antagonizmy w społeczności więziennej, rozbijając jej tradycyjny, dychotomiczny podział (funkcjonariusze–skazani). Jednocześnie, niejako przy okazji, sprawują oni swoistą formę kontroli społecznej nad prawidłowością funkcjonowania placówek penitencjarnych (art. 39 § 1 *in fine* kkw)³¹.

Niezwykle istotną rolę, szczególnie w obliczu niewielkich środków przeznaczanych na ten cel przez państwo, odgrywa działalność kościołów i związków wyznaniowych na niwie pomocy postpenitencjarnej. Pomoc taka przybiera różną postać (pomocy materialnej, medycznej, prawnej, psychologicznej, w znalezieniu zakwaterowania i pracy). Jest ona świadczona zazwyczaj przez oddziały organi-

²⁹ T. Szymanowski, *op. cit.*, s. 257.

³⁰ Por. Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 1.12.2003 r. w sprawie szczegółowego zakresu i trybu uczestnictwa podmiotów w wykonywaniu kar, środków karnych, zabezpieczających i zapobiegawczych, a także społecznej kontroli nad ich wykonywaniem, Dz.U. nr 211, poz. 2051.

³¹ L. Bogunia, *Uczestnictwo społeczeństwa w wykonaniu orzeczeń oraz pomoc w społecznej readaptacji skazanych*, Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego, red. L. Bogunia, t. II, Wrocław 1998, s. 177–178.

zacji charytatywnych instytucji kościelnych (np. Towarzystwo św. Brata Alberta, Caritas Polska, organizacje Kościoła Zielonoświątkowego, Zgromadzenie Sióstr Matki Teresy z Kalkuty) wobec ogółu skazanych opuszczających jednostki penitencjarne. Działalność ta, wypełniająca ważne zadania w zakresie profilaktyki przestępczości powrotnej, znalazła umocowanie w art. 41 kkw.

Ponadto przedstawiciele kościołów i związków wyznaniowych, zgodnie z postanowieniami Kodeksu karnego wykonawczego (art. 39 kkw), mogą uczestniczyć w radach i innych organach kolegialnych, których zadaniem jest świadczenie pomocy skazanym i ich rodzinom oraz koordynowanie współdziałania społeczeństwa z zakładami karnymi w tym zakresie. Podstawowym organem zajmującym się tym współdziałaniem w skali kraju jest Rada Główna do spraw Społecznej Readaptacji i Pomocy Skazanym³².

Na końcu należałoby wspomnieć o swoistej formie uczestnictwa w wykonywaniu sankcji karnych, jaką stanowi instytucja społecznego przedstawiciela skazanego (art. 42 kkw). Osoba ta może być wyznaczona wyłącznie przez skazanego m.in. spośród przedstawicieli kościołów i związków wyznaniowych i ma za zadanie reprezentować jego interesy nie tylko w postępowaniu wykonawczym, ale też wobec innych organów i instytucji na zewnątrz³³.

Szczegółne miejsce świadczenia posług religijnych determinuje potrzebę precyzyjnego określenia nie tylko warunków, na których będą się one odbywać, ale też ustalenia odrębnego statusu osób je realizujących. Ustawodawca umożliwia prowadzenie tego rodzaju działalności wśród skazanych przedstawicielom tylko tych kościołów i związków wyznaniowych, które mają uregulowaną sytuację prawną (art. 242 § 12 kkw). Ograniczenie to jest potrzebne, zważywszy na możliwość infiltracji środowiska więziennego przez grupy *quasi*-religijne wpływające negatywnie na swoich członków (tzw. sekty destrukcyjne)³⁴. Świadczenie posług religijnych odbywa się w oparciu o umowę z duchownym wskazanym przez władze zwierzchnie właściwego kościoła lub związku wyznaniowego (umowa o pełnienie funkcji kapelana). W umowie zawieranej przez dyrektora konkretnej jednostki penitencjarnej określa się w szczególności: zakres czynności kapelana, zasady jego zastępstwa, zakres korzystania z pomocy innych osób, zasady współdziałania z dyrekcją jednostki oraz przypadki, w których umowa ulega rozwiązaniu (§ 2 ust. 1–3 Rozporządzenia MS z dnia 2.09.2003). Prawodawca, mając świadomość zagrożeń związanych z pobytem w jednostce penitencjarnej osoby z zewnątrz zobowiązał dyrektora zakładu karnego do zaznajomienia kapelana z podstawowymi regulacjami prawnymi dotyczącymi wykonywanej kary

³² Szerzej: A. Kwieciński, *Rada Główna do spraw Społecznej Readaptacji oraz rady terenowe*, Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego, red. L. Bogunia, t. XII, Wrocław 2003.

³³ Szerzej: J. Lachowski, *Praktyczne aspekty instytucji przedstawiciela skazanego w Kodeksie karnym wykonawczym*, Przegląd Więziennictwa Polskiego 2009, nr 59.

³⁴ O problematyce sekt szerzej: M. Szostak, *Sekty destrukcyjne. Studium metodologiczno-kryminalistyczne*, Kraków 2001.

oraz porządku i bezpieczeństwa w jednostce (§ 4 ust. 1 Rozporządzenia MS z dnia 2.09.2003). Wydaje się, że w przypadku kapelanów, którzy wcześniej nie pracowali w tego typu placówkach, równie istotne będzie zapoznanie ich z podstawowymi zasadami funkcjonowania społeczności więziennej (niesformalizowane reguły podkultury więziennej).

Na marginesie niniejszych rozważań pozostanie zagadnienie tzw. więźniów sumienia. Do tej grupy należą skazani za przestępstwa popełnione m.in. z motywacji religijnej. Jeśli nie zostało ono dokonane z użyciem przemocy, to Kodeks karny wykonawczy łączy z tym faktem uprzywilejowany status takich skazanych (odbywanie kary w oddzieleniu od skazanych za przestępstwa pospolite, prawo do korzystania z własnej odzieży i obuwia oraz niepodleganie obowiązkowi pracy)³⁵. Zagadnienie to przekracza ramy niniejszej publikacji.

Na odrębną, wnikliwą analizę zasługuje również kwestia korzystania z wolności sumienia i religii przez tymczasowo aresztowanych. Także w tym przypadku mamy do czynienia z wyjściem poza problematykę zakreśloną w temacie tej pracy. Należy jednak zauważyć, iż zestawienie sytuacji skazanego i tymczasowo aresztowanego w tej przestrzeni wskazuje na potencjalnie dużo gorszą pozycję osób, wobec których zastosowano środki zapobiegawcze. Zasadniczy wpływ na postawienie takiego wniosku ma treść art. 217 § 6 kkw. Na podstawie tego przepisu organ, do którego dyspozycji tymczasowo aresztowany pozostaje, może ograniczyć lub określić sposób korzystania przez osadzonego z prawa do kontaktowania się z duchownymi świadczącymi posługę religijne lub z innymi osobami. Tego rodzaju decyzja musi wynikać z konieczności zabezpieczenia prawidłowego toku postępowania karnego, co powinno znaleźć odbicie w jej treści. Przyjęcie takiego rozwiązania, uwzględniającego istotę instytucji izolacyjnego środka zapobiegawczego i wynikającego z zadań, jakie ustawodawca postawił przed procedurą karną, nie może być uznane za naruszenie prawa do praktykowania religii. Jeśli jednak organ dysponujący nie zastrzeże tego rodzaju kontaktów (lub zdejmie, po ustaniu przyczyny, wszelkich ograniczeń w tym zakresie), to tymczasowo aresztowany może korzystać ze swojego prawa w takim samym wymiarze jak skazany odbywający karę pozbawienia wolności w systemie zwykłym w jednostce typu zamkniętego (art. 214 kkw)³⁶.

Na straży poszanowania praw skazanych do korzystania z praktyk i posług religijnych, uczestnictwa w nauczaniu religii, udziału w działalności charytatyw-

³⁵ Szerzej: P. Kardas, *Status prawny więźnia sumienia w świetle regulacji Kodeksu karnego wykonawczego z 1997 r.*, Przegląd Więziennictwa Polskiego 1999, nr 22; K. Liżyńska, A. Płońska, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec tzw. więźniów sumienia*, [w:] *Postępowanie z wybranymi grupami skazanych w polskim systemie penitencjarnym. Aspekty prawne*, red. A. Kwieciński, Warszawa 2013.

³⁶ W takiej sytuacji nie stosuje się wobec niego ograniczeń innych niż te, które są potrzebne dla zabezpieczenia prawidłowego toku postępowania karnego, utrzymania porządku i bezpieczeństwa w areszcie śledczym i zapobieżenia wzajemnej demoralizacji tymczasowo aresztowanych.

nej i społecznej kościoła lub związku wyznaniowego stoi sędzia penitencjarny, działający w ramach sprawowanego nadzoru penitencjarnego (§ 2 pkt 14 Rozporządzenia MS z dnia 26.08.2003)³⁷. Skazany dysponuje także całym arsenałem innych środków ochrony swoich praw, w tym właściwych dla prawa karnego wykonawczego (art. 6 § 2 KKW, art. 7 § 1 KKW, art. 78 § 2 KKW), przysługuje mu także prawo do zwrócenia się o pomoc do Rzecznika Praw Obywatelskich i do złożenia skargi konstytucyjnej. Popularną wśród skazanych formą dochodzenia swoich racji pozostaje skarga do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i Komitetu Praw Człowieka³⁸.

IV

Blisko piętnaście lat obowiązywania nowej kodyfikacji karnej upoważnia do podjęcia próby oceny zarówno rozwiązań normatywnych, jak i praktyki penitencjarniej w zakresie realizacji prawa do wolności religijnej skazanych. Przeprowadzona analiza pozwala na podzielenie wyrażanego w piśmiennictwie przekonania, iż obecne regulacje prawne właściwie zabezpieczają prawo skazanych do praktykowania swojej wiary, a określające je przepisy są w zasadzie zgodne z zaleceniami społeczności międzynarodowej i znajdują się teraz w aktach prawnych odpowiedniej rangi³⁹. Czasem wskazuje się nawet, że szczególna dbałość ustawodawcy o tę sferę wywołała zjawisko zwane „nadmiarem regulacji”. Jako jego przykład w tym opracowaniu wskazano regulację art. 104 i 106 § 3 kkw. Usprawiedliwia się je jednak specyfiką warunków, w jakich odbywają się praktyki i posługi religijne wśród skazanych⁴⁰.

O tym, iż wypracowany w 1997 roku model należy zaliczyć do udanych rozwiązań, świadczy stabilność przepisów Kodeksu karnego wykonawczego w tym zakresie⁴¹. Nieliczne mankamenty pierwotnej wersji Kodeksu zostały usunięte przy okazji nowelizacji w 2003 roku. Tak stało się z kwestią uczestnictwa skazanego w nabożeństwach w trakcie umieszczenia w celi izolacyjnej. Obecnie na żądanie ukaranego dyscyplinarnie stwarza się taką możliwość z jednoczesnym wyłączeniem kontaktu ze współosadzonymi podczas mszy.

³⁷ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 26.08.2003 r. w sprawie sposobu, zakresu i trybu sprawowania nadzoru penitencjarnego, Dz.U. nr 152, poz. 1496.

³⁸ Szerzej: G.B. Szczygieł, *op. cit.*, s. 655–656.

³⁹ J. de Michelis, *op. cit.*, s. 78.

⁴⁰ S. Leleń, *op. cit.*, s. 447.

⁴¹ Zmiana dokonana nowelizacją kkw z 2003 r. (Dz.U. nr 142, poz. 1380) nie wprowadziła żadnych zmian w zakresie korzystania przez skazanego z prawa do wolności religijnej. Zmianie uległy natomiast tylko pewne zasady korzystania z usług i wykonywania praktyk religijnych określone w Rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości (na podstawie delegacji wymienionego art. 106 § 4 kkw minister sprawiedliwości wydał 2.09.2003 r. nowe rozporządzenie).

Ważnym potwierdzeniem poprawności tych regulacji, a także prawidłowej praktyki ich realizacji jest niewielka liczba skarg skazanych, które dotyczą naruszeń ich praw w tym obszarze. Co równie istotne, po przeprowadzeniu przez Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich postępowań wyjaśniających jeszcze mniejsza ich liczba okazuje się zasadna⁴².

Pewien niedosyt w zakresie dorównania standardom międzynarodowym wzbudza regulacja związana z uwzględnieniem wymogów religijnych co do spożywanych przez skazanych posiłków. W tym aspekcie zawarte w Europejskich regulach więziennych (reg. 22.1) sformułowanie, iż posiłki skazanych „muszą odpowiadać” kryteriom wyznaczonym przez daną religię, ma dalece bardziej gwarancyjny charakter niż użyte w polskim kodeksie (art. 109 § 1 kkw) zalecenie uwzględniania ich „w miarę możliwości”. Jednocześnie należy przyznać, że w praktyce skargi skazanych z tego tytułu się nie zdarzają.

Kierując się specyfiką pracy ze skazanymi, należałoby przeanalizować postulat organizacji szkoleń początkowych dla kapelanów, uwzględniających swoistość pracy penitencjarnej ze sprawcami przestępstw. Dodatkowo zwierzchnie władze kościelne powinny stworzyć własne systemy wewnętrznej weryfikacji duchownych kierowanych do pracy w zakładach karnych, tak aby brane były pod uwagę wyjątkowe warunki, jakie tam panują, oraz predyspozycje psychiczne przyszłych kapelanów. Dalece niewystarczający w tej kwestii wydaje się narzucony w 2003 roku dyrektorowi zakładu karnego obowiązek poinformowania przystępującego do pełnienia funkcji kapelana tylko o formalnych przepisach tam obowiązujących (§ 4 ust. 1 Rozporządzenia MS z 2.09.2003).

W obecnym porządku prawnym zwraca uwagę także brak przepisu, który by jednoznacznie określił, od kiedy administracja danego zakładu powinna podjąć starania celem zabezpieczenia skazanym określonego wyznania stałej opieki duszpasterskiej. Tak jak w przepisach okresu międzywojennego proponuje się, aby w tej sytuacji przyjęć kryterium liczebności skazanych danego wyznania w jednostce penitencjarnej⁴³. W przypadku skazanych deklarujących przynależność do kościoła innego niż rzymskokatolicki wymóg ten będzie realnie możliwy do spełnienia w jednostkach położonych na obszarze szerszego występowania danej religii lub w dużych ośrodkach miejskich. Problem ten stał się szczególnie aktualny po 1989 roku, kiedy w polskich jednostkach penitencjarnych wzrasta liczba cudzoziemców należących do różnych kościołów i związków wyznaniowych, także tych praktycznie niefunkcjonujących w naszym kraju.

W literaturze podnosi się resocjalizacyjny wymiar praktyk religijnych skazanych oraz pracy duszpasterskiej w zakładach karnych i aresztach śledczych⁴⁴.

⁴² J. de Michelis, *op. cit.*, s. 78.

⁴³ Taką propozycję sformułowała J. de Michelis, *op. cit.*, s. 78.

⁴⁴ Por. K. Linowski, *Możliwości duszpasterskiego oddziaływania wobec osób odbywających karę pozbawienia wolności*, Przegląd Więziennictwa Polskiego 2001, nr 31; *Duszpasterstwo więziennie w pracy penitencjarnej*, red. J. Świtka, M. Kuć, Lublin 2007; K. Mazur, *O pracy dusz-*

Przy tej okazji często są one uznawane, obok zatrudnienia i nauki, za podstawowe środki penitencjarnego wpływu na postawy skazanych. Należy jednak mieć na uwadze, iż ustawodawca nie umieścił ich w art. 67 § 3 kkw wśród środków oddziaływania pomocnych w osiągnięciu zasadniczego celu wykonywania kary, sformułowanego w § 1 tego przepisu. Nie oznacza to, że takiej funkcji nie mogą one realizować. Efekty osiągnięte w tej sferze zależą bowiem wyłącznie od potrzeb i rzeczywistych chęci samego zainteresowanego, a także od zaangażowania duchownych⁴⁵. Częstokroć podkreśla się osobisty wymiar religijności, a wybór wyznania (i w efekcie decyzja o praktykowaniu religii) traktowany jest jako indywidualny i autonomiczny akt woli człowieka⁴⁶. Wolność religijna polega przecież także na tym, że nikogo nie można zmuszać do praktykowania religii, a nawet do wyznawania wiary.

LEGAL BASIS FOR EXERCISING THE RIGHT TO RELIGIOUS FREEDOM IN PRISON ISOLATION CONDITIONS. REFLECTIONS ON THE MARGIN OF A DISCUSSION ABOUT THE PHENOMENON OF MULTICULTURALISM AMONG PRISON POPULATION

Summary

The study tackles an extremely important issue of the right to religious freedom enforced in the conditions of a penitentiary institution. Legal regulation of practices and religious services during the execution of a sentence of imprisonment, in the opinion of some authors, is part of the legal status of a convicted person, while others consider it as a means to assist in influencing the criminal with the purpose of changing their attitude. Certainly, however, this remains a highly complex issue, not only with regard to the realm of freedom which it affects and the specific nature of the place where it is executed.

pasterskiej w środowisku skazanych, Przegląd Więziennictwa Polskiego 1995, nr 11; J. Nikolajew, *Wolność sumienia i religii skazanych i tymczasowo aresztowanych*, Lublin 2011.

⁴⁵ K. Bedyński, *Duszpasterstwo więzienne w Polsce. Zarys historyczny*, Warszawa 1994, s. 113.

⁴⁶ S. Meller, *Prawo więźniów do wolności religijnej*, Przegląd Więziennictwa Polskiego 2003, nr 38–39, s. 64.